

В.О. ПІРКО

**ГЕОГРАФІЯ ЗБУТУ ДОНЕЦЬКОЇ СОЛІ
У ХУІІ–ХУІІІ ст.**

Питання розвитку донецьких соляних промислів, які поклали початок освоєнню природних багатств краю, привертала увагу як дворянсько-буржуазної¹ так і радянської історіографії². Однак проблему збуту донецької солі лише частково висвітлено у монографіях А. Г. Слюсарського. Автор не ставив перед собою завдання всебічної характеристики розвитку промислів і обмежився лише ілюстрацією окремих прикладів про ринки збуту донецької солі. Проте факти, що містяться в законодавчих актах, актових матеріалах, діловодстві, зокрема в фінансово-господарчій документації Бахмутської заводської соляної контори³, комісії Торських соляних заводів⁴, Головної соляної контори⁵, Сенату⁶ та місцевих установ⁷, свідчить, що дослідження цього питання має важливе значення не лише для всебічної характеристики розвитку промислів у ХУІІ–ХУІІІ ст., а й для глибокого вивчення процесу формування всеросійського ринку та залучення до нього економіки України.

Час, коли розпочався розвиток донецьких соляних промислів, через відсутність необхідних джерел залишається не до кінця з'ясованим. Хоча й допускається, що випарюванням солі займалися на Торських озерах ще з давніх часів⁸, однак, як вважає А. Г. Слюсарський, початок солеваріння на Торі (так називали р. Казенний Торець) слід віднести на кінець ХУІ ст.⁹ Можна погодитися з автором, що одними з перших солеварів були монахи Святогорського монастиря, оскільки перші згадки про „Святі гори” відносяться ще до першої половини ХУІст.¹⁰, та російські служилі люди й українці, що брали в 1599–1600рр. участь у будівництві Цариборисовської фортеці. Не виключається можливість приїзду на Торські озера жителів як Лівобережної України, так і порубіжних поселень Росії, оскільки у донесеннях путивльських і рильських сторож і станиць, що направлялися в „поле” для „збору вістей” про татар, починаючи з 60-х рр. ХУІ ст. постійно зустрічаються згадки про Торські озера¹¹.

Більш достовірні відомості про приїзд останніх на Тор за сіллю відносяться вже до початку XVII ст. Так, житель м. Рильська Андрій Васильєв розповідав у 1622 р. у Розряді, що навесні 1620 р. він подався до Белгорода, а звідти разом з Опашком Маденовим відправився на Донець „варити сіль, полювати на дичину та збирати мед”, але Васильєв потрапив в полон до татар. По дорозі в Крим йому пощастило втекти. Перезимувавши в Белгороді, він знову відправився з тим же Маденовим на Тор. „Добувши дичину”, Маденов повернувся до Белгорода, а Васильєв залишився у Святогорському монастирі. Восени він відправився до „литовського” міста Голтви, а звідти – до Києва. Перезимувавши у Києво-Печерському монастирі, він повернувся на Тор, „де сіль варять”¹². З цієї розповіді можна зробити висновок, що на Тор приїжджали не тільки жителі порубіжних міст Росії, а й Лівобережної України.

Більш конкретні відомості про поширення збуту донецької солі у першій половині XVII ст. дають розповіді як самих „солепромисловиків”, так і приватне листування порубіжних воєвод та їх офіційне листування з наказами. Так, із розповіді жителя м. Валуйки Поминка Котельникова, який влітку 1625 р. варив сіль на Торських озерах, довідуємося, що щорічно влітку на Тор приїжджали „охочі люди” з Белгороду, Осколу, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа¹³. У 1647 р. Хотмижський воєвода звернувся з проханням до чугуєвського дозволити жителям Хотмижська відправитися на Тор за сіллю¹⁴. В направленій у 1647р. царській грамоті корочанському воєводі Воєйкову вказувалося, щоб він не збирав мито дітей боярських, козаків, стрільців і гарматників м. Корочі, які варили на Торі сіль для себе, а не на продаж¹⁵. З відписки Хотмижського воєводи царю від 8 травня 1649 р. видно, що з початком визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. польським урядом було заборочено жителям „литовських міст” поїздки за сіллю на Торські озера¹⁶.

У ході визвольної війни українського народу ця заборона, як і влада польсько-литовської шляхти на Лівобережній Україні, була скасована, Ясравим доказом цього може служити відписка яблонівського воєводи на ім'я царя від 6 липня 1653 р. з повідомленням, що на Тор за сіллю приїжджало до 400 чумаків з Лівобережної України. Біля озера вони зташувалися „табором”, щоб захиститися від раптових нападів татар¹⁷.

Однак не зважаючи на масові приїзди на Тор, в першій половині XVII ст. солеваріння тут велось епізодично. Солевари варили сіль у привезених з собою котлах, на дровах, заготовлених по дорозі на промисли. Наваривши протягом 2–3-х тижнів стільки солі, скільки можна було вивезти на власних підводах, вони поверталися додому, а на промислах залишалися лише „охочі”.

Вже у 20-х роках XVII ст. солевари звернулися до царського уряду з пропозицією побудови на Торських озерах казенних варниць, острога. Але побудувати поблизу промислів Маяцький острог вдалося лише у 1663 р. Після цього за розпорядженням царя у 1664 р. на Торі побудували казенні варниці.

У 40 котлах, які були доставлені на промисли з Єльця, за 1664 р. наварили 5 558 пудів солі, з яких 5 158 пудів було відправлено до Белгорода в 1665 р. з 9 331 пуда, вивареного за сезон, 7 211 пудів відправили Белгорода¹⁸. Крім казенних варниць біля озер розміщалися „курені” приїжджих солеварів з Царєборисова, Чугуєва, Салтова,

Нового Осколу, Усерда, Рябінська, Сум, Харкова, Землянська, Рузи, Зінькова, Грунська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, Котельви, Брянська, Богацька, Боровеньки, Олешні, Плотви. У 323 котлах цих варниць варили сіль 648 козаків та інших робітничих людей, а 95 котлів пустували.

Крім державного солеваріння у середині 60-х років ХУІІ ст. швидко росло і приватне. Усвідомлюючи вигоду від збору мита з приїжджих солеварів, царський уряд відібрав у Святогорського монастиря паром і вирішив побудувати на його місці міст через Сіверський Донець та пристань. Проте як державне, так і приватне солеваріння в зв'язку з труднощами у забезпеченні варниць дровами, робітними людьми і частими набігами татар велось не регулярно. В 1668–1672 рр. у зв'язку з воєнними подіями на Україні та селянській війні під керівництвом С. Разіна приватне солеваріння припинилося, казенні варниці були зруйновані, робітні люди розійшлися. Навіть значна частина служилих людей з Маяцького острога повернулася на старі місця проживання.

Усе це змусило царизм прийняти енергійні заходи для забезпечення постійної роботи промислів. У 1676 р. біля озер побудували Торську фортецю, а поруч з нею виросло соляне містечко (нині м. Слов'янськ), в якому на початку 1677 р. поселилися 245 російських та українських сімей, в основному вихідців з Правобережної України, що займалися солеварінням¹⁹. їм було надано право вільної торгівлі сіллю, обміну її на продукти в населених пунктах Слобідської України.

Щорічно влітку на промисли приїжджали 5–10 тис. солеварів, які варили сіль протягом 2–3-х тижнів.

Однак вже наприкінці 70-х років у солеварінні на Торі намічається спад. Він був викликаний як безперервними татарськими набігами в час російсько-турецької війни, так і перебоями у постачанні жителів м. Соляного продуктами, зловживаннями місцевої адміністрації, особливо у зборі мита не лише з приїжджих солеварів, а з й місцевих жителів, яким дозволявся безмитний провіз солі з метою її обміну на продукти. Тому Боярська дума 11 травня 1681 р. вирішила на 7 років звільнити від митних зборів не лише місцевих жителів, а й приїжджих солеварів та посилити охорону міста²⁰.

Ці заходи, як свідчать факти, позитивно позначилися на розвитку промислів. У вересні–жовтні 1684 р. 10 торських жителів, причому один „з компанією”, перевезли через митницю 69 возів солі, а з травня по вересень 1685 р. 24 жителі провезли вже 221 віз солі, причому один з них – Євсій Афанасьєв – провіз до Харкова 42 вози солі. Основну частину солі було вивезено до Харкова і Сум²¹.

Постійна загроза татарських набігів, низька якість ропи в Торських озерах змушували місцевих солеварів шукати нові джерела як на правому, так і на лівому березі Дінця. У 1681 р. жителі Соляного І. Клушин з батьком та О. Сазоновим розвідали соляні озера на правому березі р. Чорний Жеребець і розпочали варити там сіль. У 1691 р. там вже нараховувалося 40, а на лівому березі – 30 колодязів для черпання ропи²².

У 1683 р. донські казаки Сухаревського юрту на р. Бахмуті відкрили соляні джерела і розпочали виварювати сіль. Згодом сюди стали приїжджати і жителі м. Соляного. Після нападу татар на Соляне в 1697р., в результаті якого був спалений посад і „соляні курені”²⁴, жителі містечка стали масово переселятися на Бахмут²⁵. Це призвело до суперечок

за Бахмутські промисли між старшиною ізюмського полку і Війська Донського. Цим скористався уряд і в лютому 1704 р. указом Петра I промисли були переписані на казну. За переписом 1704 р. на Бахмутських промислах солеваріння велося в 170 котлах або сковородах (чренах), з яких 140 належали жителям слобідських полків, а 30 – солеварам з інших місць²⁶.

Обурені рішенням царського уряду солевари під керівництвом отамана К.Булавіна наприкінці 1705 – на початку 1706 р. зруйнували Бахмутські промисли. Значна частина солеварів знову переселилася в Тор, де із введенням у 1705 р. монополії на сіль приїжджим солеварам дозволялося варити сіль за 10-у діжку.

Бахмутські промисли почали відроджуватись після придушення селянської війни 1707–1709 рр. Згодом у відання казни перейшли і Торські промисли, а з 1715 р. разом з Бахмутськими вони були передані Солянному правлінню²⁷.

В Бахмуті і Торі побудували соляні магазини, в яких стали продавати сіль усім приїжджим чумакам. Магазини для продажу солі казна наказала збудувати і в тих місцях, куди відправлялася донецька сіль. Доставляти її повинні були селяни Бахмутського повіту на своїх підводах. Однак гужова повинність виявилася не під силу селянам. Тому управляючі промислами Чирков і ландрат Київської губернії Вепрейський зобов'язали старшину слобідських полків подати подвірний список, згідно з яким на кожен двір розподілили по 4 пуди солі на рік і зобов'язали присилати за нею підводи на промисли. Есерпня 1720р. ці умови були затверджені Камер-колегією, у віданні якої перебували промисли. Жителям Лівобережної України і прилеглих до Слобожанщини російських провінцій дозволялось оптом купувати сіль як у промислових магазинах, так і на території слобідських полків²⁸. Але вже в січні 1721 р. на вимогу старшин слобідські полки було звільнено від перевозки солі, однак зобов'язано купувати у магазинах при промислах лише донецьку сіль.

У 1728 р. в Росії було введено вільний продаж солі, що, без сумніву, не могло не позначитися на районах поширення донецької солі. Вона поступала не лише на Слобідську і Лівобережну Україну, на Дон, у прилеглих до Слобожанщини російській провінції, а й на Правобережну Україну²⁹. Однак вже у 1731 р. торгівля сіллю знову перейшла до казни.

Наприкінці 1732 р. у зв'язку з труднощами в забезпеченні донецьких промислів вони були передані в оренду на 10 років кампанії купців на чолі з В. Озеровим за 50 тис.крб. щорічної плати. Основним районом збуту донецької солі було визначено Слобідську Україну.

Заселення Слобожанщини, південних районів Росії, територій Дону збільшувало попит населення на сіль. Згідно із заповіддю М. В.Ломоносова, для забезпечення сіллю всього населення, що проживало у межиріччі Дніпра і Дону, необхідно було 2 млн пудів солі, а на донецьких промислах виварювали лише четверту частину потрібної солі³⁰. Труднощі в забезпеченні південних провінцій сіллю, зокрема розташованої там у період війни з Туреччиною армії, змусили казну виділити кошти на перебудову Торських і Бахмутських варниць. Однак нестача робочих будівельних матеріалів та прорахунки в проектуванні не дозволили втілити в життя план повної перебудови промислів³¹, що призвело до зростання попиту і ціни на сіль. Тому в 1749 р. було в межах країни

встановлено єдину ціну як на поварену, так і самосадочну сіль – по 35 коп. за пуд³². У зв'язку з нестачею солі жителям Лівобережної України дозволили купувати в саратовських і дмитрівських магазинах ельтонську сіль.

Після війни з Туреччиною 1735–1739 рр. і заключення Белградського миру на Україну в значній кількості стала поступати кримська самосадочна, а також прикарпатська сіль. Тому в 1754–1755 рр. були видані укази про встановлення на кордоні Росії з Польщею та Туреччиною таможень і збір по 10 коп. мита з кожного пуда ввозимої солі.

Однак не зважаючи на всі прийняті заходи, забезпечити населення в достатній мірі сіллю не вдалося. Про це свідчить рівень цін на сіль, який в окремі періоди досягав 70 коп. за пуд. Тому після зайняття російською армією кримських соляних озер поставщикам провіанту для армії дозволено було вивозити сіль з Криму і продавати її безмитно на Україні.

Після закінчення війни у зв'язку з привозом на Україну дешевої самосадочної кримської солі правитель Новоросії граф Потьомкін розпорядився у 1782 р. закрити промисли.

Таким чином, біля 200 років донецькі промисли забезпечували сіллю населення не лише Слобідської України, а й прилеглих районів Росії, частково Лівобережної України, а в окремі роки донецька сіль потрапляла і на Правобережну Україну, в станиці Війська Донського. Враховуючи все це, а також такий факт, що у ХУІІІ ст. обладнання на промисли поступало в основному з Тульських металургійних заводів, неважко переконатися в чималому значенні донецьких соляних промислів у формуванні єдиного всеросійського ринку і в залученні до нього економіки України.

¹ Скальковський А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1747) // Журн. мин-ва внутр. дел. – 1849. – Ч. 25; Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. – Одесса, 1853; (Филарет) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1–2. – Москва; Харьков, 1852–1858; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887. – Т. 1; и др.

² Цукерник А. Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в ХУІІІ в. // Вопросы экономика, планирования и статистики. – М., 1957; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. – Х., 1956; Його ж. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини. – Харків, 1964; Потолова С. И. Рабочие Донбасса в ХІХ в. – М.; Л., 1963.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві. – Ф. 1805. – (Далі: ЦДІА УРСР).

⁴ Там же. – Ф. 1800.

⁵ Центральний державний архів древніх актів СРСР. – Ф. 353. – (Далі: ЦДАДА СРСР).

⁶ Там же. – Ф. 248.

⁷ Там же. – Ф. 210.

⁸ Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – Спб., 1910. – С. 277.

⁹ Слюсарський А. Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини. – С. 313.

¹⁰ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1. – М., 1852. – С. 108; Багалей Д. И. Указ. соч. – С. 511.

- ¹¹ Разрядная книга 1475–1598гг. – М., 1966. – С. 223, 233.
- ¹² Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук. – Спб., 1890. – Т. 1. – С.176. – (Далі: АМТ).
- ¹³ Воронежский край с древнейших времен до конца ХУІІ в.: Документы и материалы по истории края. – Воронеж, 1976. – С. 58.
- ¹⁴ *Слюсарський А. Г.* Соціально-економічне розвиток... – С. 313.
- ¹⁵ Чтения Московского об-ва истории и древностей российских. – 1859. – Кн. 2. – С. 47. – (Далі: Чтения МОИДР).
- ¹⁶ АМТ. – Спб., 1894. – Т. 2. – С. 211–212.
- ¹⁷ АМТ. – Т. 2. – С. 321–322.
- ¹⁸ ЦДАДА СРСР. – Ф. 210. Белгородський стіл, стовп. 998. – Арк. 4.
- ¹⁹ Там же. – Арк. 79.
- ²⁰ Там же. – Арк. 162.
- ²¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в ХУІ–ХУІІІ ст. – Харьков, 1886. – С. 130–132.
- ²² ЦДІА УРСР. – Ф. 1722, оп. 1, спр. 6. – Арк. 14, 15, 18, 21.
- ²³ *Скальковський А. А.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1843) // Журн. мин-ва внутр. дел. – 1849. – № 25. – С. 65–67.
- ²⁴ ЦДАДА СРСР. – Ф. 210. Белгородський стіл, стовп. 1610. – Арк. 92.
- ²⁵ *Подьяпольская Е. П.* Восстание Булавина 1707–1709 гг. – М., 1962. – С. 60–61.
- ²⁶ Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. – Харьков, 1884. – С. 512.
- ²⁷ Полное собрание законов. – Т. 8, № 6287. – (Далі: ПСЗ).
- ²⁸ ПСЗ. – Т. 2, № 3724. – С. 349–350.
- ²⁹ Архів ЛВІІ. – Ф. 36, оп. 1, спр. 561. – Арк. 207.
- ³⁰ Горный журнал. – 1828. – №° 10. – С. 149.
- ³¹ Про це більш детально йдеться у задепонованій автором статті „Развитие техники и технологии солеварения в Торе и Бахмуте в ХУІІ–ХУІІІ вв.” (ВИНИТИ. – 1979. – № 11).
- ³² Архів ЛВІІ. – Ф. 36, оп. 1, спр. 561. – Арк. 6.
- ³³ ПСЗ. – Т. 15, № 11013. – С. 1050.